

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Universele rechten, lokale gevechten

over de werking van het rechtspluralisme

Oomen, B.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oomen, B. (2010). *Universele rechten, lokale gevechten: over de werking van het rechtspluralisme*. (Oratiereeks; No. 346). Vossiuspers UvA.
http://www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF-5262oratie_Oomen_def_zonder_snijlijnen.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Universele rechten, lokale gevechten

Universele rechten, lokale gevechten

Over de werking van het rechtspluralisme

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Rechtspluralisme
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 17 april 2009

door

Barbara Oomen

 VOSSIUSPERS UVA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 346, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 596 7
e-ISBN 978 90 4851 191 4

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mijnheer de Decaan,
Geachte leden van het Curatorium,
Geachte leden van het Bestuur van de Stichting Amsterdams Universiteitsfonds,
Zeer geachte aanwezigen,*

Het kan u zomaar ontgaan zijn, maar een paar maanden geleden gebeurde iets unieks in de geschiedenis van het internationale recht. Het Internationaal Strafhof vaardigde hier in Den Haag een arrestatiebevel uit voor een zittende president: Omar Al Bashir, gezocht wegens oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid.¹ Dat de internationale gemeenschap een virtuele poster met ‘gezocht’ ophangt voor een president in functie, dat was nog niet eerder gebeurd. Sudan, dat de rechtsmacht van het Strafhof niet eens heeft erkend, reageerde woedend. Het wees onder andere op traditionele vormen van rechtspleging, zoals het betalen van bloedgeld en het uitwisselen van koeien, als alternatief om de verantwoordelijken voor de gruwelijkheden in Darfur te berechten.²

Een ander voorbeeld. Vorige week bakkeleiden België en Senegal – ook al in Den Haag – over de vraag wie de voormalig Tsjaadse dictator Hissène Habré gaat berechten,³ dit eigenlijk op aandringen van de slachtoffers. Zij zijn niet tevreden over het feit dat alleen een waarheidscommissie in Tsjaad zich heeft gebogen over het werk van de man die duizenden heeft doodgemarteld in een oud zwembad in zijn achtertuin. Liever zien zij hem gewoon achter de tralies.

Internationale tribunalen, waarheidscommissies, traditionele vormen van geschillenbeslechting. Het rechtspluralisme dat een gevolg is van het samenspel tussen de universalisering van mensenrechten en de lokale verankering ervan, dat is waar ik het vandaag graag met u over wil hebben.

Vanuit mijn leeropdracht – het rechtspluralisme – en dat thema – universalisering en lokale verankering – zou ik eigenlijk over heel veel onderwerpen kunnen spreken, zoals het eigendomsrecht, dat in steeds meer landen collectieve erkenning vindt, of traditioneel bestuur bij inheemse volkeren. Maar ik haal mijn voorbeelden vandaag uit een weinig vrolijk makend rechtsgebied: het internationaal strafrecht, uit de rechtspleging na die mensenrechtenschendingen die per definitie het geweten van de hele mensheid schokken.⁴ Het gaat dan om conflicten met georkestreerd geweld, burens die zich tegen burens keer-

den, om het werktuiglijk vermoorden van mensen, het systematisch verkrachten van vrouwen en het veranderen van kinderen in moordmachines. Het gaat om landen waar het geweervuur misschien is stilgevallen en de akkers weer bebouwd worden, maar waar de wonden nog levensgroot onder het laagje alledaagsheid liggen en de verbijstering zichtbaar is in de ogen van iedereen die erbij was. Het gaat om juridische kwalificaties als genocide, oorlogsmisdrijven, misdrijven tegen de menselijkheid, marteling.

Hoe recht te doen na die ervaringen? In antwoord op die vraag zie je steeds meer een waaier van antwoorden. Internationale tribunalen, waarheidscommissies, traditionele rechtbanken bijvoorbeeld,⁵ elk gebaseerd op een heel ander idee van wat recht na onuitsprekelijke gruwelijkheden is, of zou moeten zijn.

Ik vind dit rechtpluralisme om een paar redenen interessant. Ten eerste omdat hiermee, heel voorzichtig, nieuwe *gemeenschappen* het recht om te straffen krijgen. De internationale gemeenschap, maar ook die op dorpsniveau. Zij doorbreken daarmee het monopolie op legitiem geweld dat volgens Weber *de* sociologische lakmoestest van een staat was. Als de internationale gemeenschap dreigt een zittende president achter de tralies te zetten en deze voorstelt om het bestraffen maar aan stamhoofden over te laten, dan is er echt iets verschoven in de wereld. Wat ook interessant is, is dat dit nu juist een onderwerp is dat op het eerste oog weinig ruimte laat voor cultuurrelativisme. Zoals een van de aanwezigen in de zaal het laatst nog plastisch uitdrukte: met twee elektroden aan je genitaliën maakt het echt niet meer uit wat je cultuur of geloof is. Tegelijkertijd zie je dat in internationale tribunalen, waarheidscommissies en traditionele rechtbanken heel andere ideeën leven over wat recht is en zou moeten zijn.

Mijn betoog bestaat uit drie delen. Eerst schets ik de nieuwe wereldorde, waar universalisering van mensenrechten en lokale verankering – bijvoorbeeld in traditionele rechtbanken – hand in hand lijken gaan. Daarna geef ik een theoretisch kader, gebaseerd op zowel de mensenrechtensociologie als het rechtspluralisme, om deze ontwikkeling te duiden. De grote vraag, zo betoog ik, is niet wat rechtspluralisme *is* – het naast elkaar bestaan van die vormen van rechtspleging –, maar wat dit rechtspluralisme *doet*. In een derde deel geef ik een aantal voorbeelden van de beantwoording van die vraag. Wat *doet* rechtspluralisme in de vormgeving van waarheidscommissies, in traditionele rechtspleging en in het bepalen van de identiteit van slachtoffers? Wat is er aan de hand, waarom is dat zo en wat betekent dit? – zo zijn die drie delen samen te vatten.

Universalisering en lokalisering

De wereldgemeenschap in wording

Wat is er aan de hand? Universalisering en lokalisering. Eerst iets over de universalisering van wat Rawls ooit de ‘urgente rechten’ noemde en het tempo waarin dat gaat.⁶ Het Internationaal Strafhof, dat dit jaar hier in Den Haag begon aan haar eerste zaak, kan de meest verantwoordelijken voor genocide, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden berechten.⁷ Staten kunnen zaken aanbrengen, de aanklager kan zelf een zaak initiëren en de Verenigde Naties kunnen het Hof vragen zich over een zaak te buigen.⁸ Zo kan het gebeuren dat Sudan, dat niet eens partij is bij het Strafhof, haar president alleen nog in een bijzonder select gezelschap van landen op bezoek kan laten gaan.

De komst van dit Strafhof, en een hele serie aan min of meer internationale tribunalen, heeft ook het leerstuk van de universele rechtsmacht een flinke zet gegeven.⁹ Steeds meer landen zorgen er namelijk voor dat zij schending van geselecteerde urgente rechten, waar ook ter wereld, kunnen berechten. Zo komt het dat Senegal en België vechten over de Tsjaadse dictator. Waar staten dus nogal eens de neiging hebben om de eigen (oud)dictators te beschermen, heeft het internationaal recht een behoorlijke bres geslagen in het vermogen om dit te doen. Zo wordt een gedicht van Rein Baukes Windsma steeds minder van toepassing:

Waar wetten meestal iets van hebben? –
Spinrag in hoeken, fijndradig getwijnd
De vliegjes, verstrikt, komen wreed aan hun eind
Maar de hommels – doorbreken de webben.¹⁰

Lang was dit zo. De Idi Amins, de Pol Potten, de Mugabes vlogen moeiteloos door de webben. Maar steeds vaker is er toch iemand die als postmoderne mijnheer Prikkebeen met het internationaal recht als vlindernet de hommels wél probeert te pakken. Daarbij is het bewerkstelligen van individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid het voornaamste doel.

Dit proces van universalisering van deze urgente rechten zegt ook iets over de wording van een wereldgemeenschap. In de idee van misdrijven *erga omnes* ligt een wij besloten. Wij, de wereldgemeenschap. Lang corrigeerde een eminent hoogleraar terecht iedereen die sprak over dé internationale gemeenschap.¹¹ Toch geloof ik dat het gebruik van die term, in sociologische zin, steeds meer geoorloofd is. Wat maakt, immers, een gemeenschap? Naast een zekere mate van normatieve homogeniteit (de universalisering waarover ik

sprak) zijn dat vooral ook de burgers die zich aan een gemeenschap gebonden weten en daaraan status, identiteit en rechten ontleen, net als de instituties die naleving van die rechten kunnen afdwingen.¹² Lang kende de internationale gemeenschap weliswaar de Verenigde Naties, een veelheid aan andere internationale organisaties en een grote stapel Verdragen met erin vevat de mensenrechten, maar weinig institutionele autoriteit om naleving af te dwingen. Mensenrechten konden rekenen op kwalificaties als ‘nonsense upon stilts’ of ‘letters to Santaclaus’.¹³

Wat je in recente jaren steeds meer ziet, is dat de Verenigde Naties wel degelijk een deur maken om op te kloppen bij schendingen van mensenrechten.¹⁴ Ook spreken zij bijvoorbeeld voorzichtig over de ‘Responsibility to Protect’: de verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap om in te grijpen bij ernstige mensenrechtenschendingen, desnoods met geweld, tegen de zin van de desbetreffende staat in.¹⁵ Daarnaast is er dus nu het Internationaal Strafhof.¹⁶

Het institutionaliseren van die wereldgemeenschap die, los van staten, zich inspant om de mensenrechten te beschermen, zag je bijvoorbeeld in Oost-Timor. Daar werd de internationale gemeenschap, in plaats van een abstractie, een tastbare aanwezigheid.¹⁷ UNTAET, de VN-missie daar, nam echt het landsbestuur over en was bijvoorbeeld ook verantwoordelijk voor de rechtspleging na twintig jaar Indonesische bezetting. Sergio Vierra de Mello, het hoofd van de UNTAET, fungeerde als een hedendaagse gouverneur-generaal. Ter bescherming van de mensenrechten werd Oost-Timor meer dan een jaar lang feitelijk en juridisch geregeerd door de wereldgemeenschap.

Traditie als tegenkracht

Je ziet dus een universalisering van die urgente rechten, voortgedreven door een wereldgemeenschap in wording. Paradoxaal genoeg leidt deze universalisering steeds meer tot lokalisering, een zoektocht naar het eigene. Laten wij even in Oost-Timor blijven. De VN richtten daar een hybride tribunaal op – half gevuld met internationale en half met lokale rechters – en een Waarheids- en Verzoeningscommissie waarvan een belangrijk onderdeel de *nahe biti*-rituelen waren.¹⁸ *Nahe biti* staat voor het uitrollen van de mat, waarbij de dader een slachtoffer excuses aanbiedt onder het toezien oog van het dorpshoofd – dit alles met als voornaamste doel: verzoening. Van dorp tot dorp, in het groene gras.

Nu speelt die opkomst van traditie als tegenkracht niet alleen in Oost-Timor. Universalisering van die ‘urgente rechten’ speelde ook een rol bij de instelling van de *basingantahe* in Burundi, het hernieuwde gebruik van de tradities van de Kpaa Mende in Sierra Leone, een versterking van de

Acholierechtspraak in Uganda en de *gacaca* in Rwanda.¹⁹ Deze is deels gebaseerd op bestaande rituelen, deels op *invented traditions*. Het voornaamste doel is telkens verzoening. En hoe sterker de internationale betrokkenheid is, hoe groter de zoektocht naar lokale alternatieven, zo lijkt het wel. In antwoord op de vraag waarom dit zo is, zijn vier redenen te bedenken: traditie kan dienen ter legitimatie van de internationale aanwezigheid of juist om deze buiten de deur te houden. Het kan uit pragmatische redenen een rol gaan spelen, maar ook uit ideologische. Ik ga allévier de redenen even na.

Traditie als legitimatie: dit is eigenlijk wat je in Oost-Timor zag. Een *transitional administration* heeft juist behoefte aan lokale verankering en staat daar misschien ook wel meer voor open. Door aan te sluiten bij lokale tradities en deze te versterken, bijvoorbeeld door middel van financiering, wortelt de internationale gemeenschap zich als het ware in de lokale context. Het sluit aan bij wat daar belangrijk wordt gevonden en legitimeert zo de eigen aanwezigheid.

Maar een beroep op traditie kan ook een vorm van afzetten tegen internationale aanwezigheid zijn. Dit zie je in Uganda. Uganda speelde het conflict in het Noorden zes jaar geleden door aan het Internationaal Strafhof. Toen echter bleek dat de regeringstroepen zelf ook gedagvaard zouden kunnen worden, en het bovendien wel liep met de vredesonderhandelingen, kregen veel partijen in Uganda spijt. Zo trok een groep Acholileiders naar Den Haag om Moreno Ocampo te vragen vooral af te zien van vervolging van onder andere Joseph Kony.²⁰ Ook legde het vredesakkoord van 2007 de nadruk op amnestieverlening en traditionele rechtspleging, zoals het ritueel door een ei te lopen als symbool van een nieuw begin.²¹

Een derde reden om traditionele rechtspraak te versterken, is puur pragmatisch: in die landen waar de rechtbanken in puin liggen en er wel honderdduizenden daders zijn, is dit wellicht de enige oplossing om het verleden in het gezicht te kijken. Zo zitten op Rwanda's tienduizend heuvels iedere week dorpelingen bij elkaar om hun burens te berechten in de *gacaca* – dit ook simpelweg omdat het honderden jaren zou hebben geduurd voordat de nationale rechtbanken, die na de genocide van 1994 in puin lagen, al die zaken hadden kunnen afhandelen.²²

Tot slot betogen veel mensen, op dorpsniveau en in internationale discussies, dat het hier gaat om een *betere* vorm van rechtspraak, vooral voor de 'gewone' daders. De dorpsrechtbanken zijn gebaseerd op traditie, zij het soms bijzonder losjes. Hun voornaamste doel is vaak veeleer het bewerkstelligen van verzoening en het herstellen van harmonie in de gemeenschap. Zo zijn zij op veel fronten 'dichtbij': fysiek in de inrichting van de rechtbanken, in de gebruikte rituelen en in de aansluiting bij de gebruiken in een gegeven context.²³

En de staat?

En de staat dan, zie ik u denken. Heeft die dan geen rol in het geheel? Natuurlijk zijn staten nog altijd de eerstverantwoordelijken in het bestraffen van ernstige mensenrechtenschendingen, die gemeenschappen met het primaat in het gebruik van legitiem geweld. Zij dragen die bevoegdheid onder bepaalde voorwaarden over. Maar toch, dat internationale strafrecht heeft ook iets van een tovenaarsleerling. Noch de opstellers noch de ondertekenaars van het Verdrag van Rome dat het Strafhof oprichtte, hadden bijvoorbeeld een ontwikkeling als die in de zaak Al-Bashir kunnen bevroeden. In de soevereiniteit van de staat worden zo behoorlijke bressen geslagen, zowel van binnenuit als van buitenaf. Daarnaast zie je, als je het vanuit een sociologisch gezichtspunt bekijkt, dat de internationale gemeenschap vaak een cruciale rol speelt bij de opstelling en financiering van bijvoorbeeld het justitiële beleid.²⁴ Wie bijvoorbeeld een deur in het Ministerie van Justitie in Uganda, Rwanda, Afghanistan of de Congo opent, ziet daar maar al te vaak een Canadees of een Belg aan een beleidsnotitie over rechtspleging werken.

Hoe het ook zij, je ziet dus onder invloed van universalisering ook een sterkere nadruk op de rol van lokale gemeenschappen in strafrechtspleging. Het bredere proces dat hieraan ten grondslag ligt, heet in de literatuur met een heel lelijk woord ‘glocalisering’²⁵ – een woord als een graat in je keel. Ik heb mij in het voorbereiden van dit betoog het hoofd gebroken over een alternatief, maar ben er niet uitgekomen. Daarom wilde ik er nu maar een prijsvraag van maken. Mocht u komen op een beter woord om de verwevenheid tussen globalisering – hier in de vorm van universalisering van mensenrechten – en de kenmerkende noodzaak tot lokale verankering te omschrijven, schrijft u dat dan straks vooral op een briefje en doet u het in een grote pot.²⁶

Theoretische benadering: een rechtspluralisme 2.0

Goed. Tot zover de wereldorde in wording, gezien door de bril van de rechtspleging na ernstige conflicten en gevat in dat hele lelijke woord: ‘glocalisering’. Of dat mooie alternatief: ‘geworteld universalisme’. Waarom is dit? Hoe is dit alles theoretisch te duiden?

Somers schreef ooit dat de sociale wetenschappers behoorlijk laat op het feestje van de mensenrechten arriveerden.²⁷ De sociologen vonden de mensenrechten te individualistisch, de antropologen vonden ze te normatief.²⁸ Toch is er inmiddels uitgebreide sociaalwetenschappelijke literatuur over de mensenrechten verschenen waarvan de gecombineerde inzichten, met een paar extra elementen, goed kunnen dienen als theoretisch kader voor het duiden van die

globalisering. Ik zal kort de inzichten van twee groepen wetenschappers, die inmiddels op het feestje gearriveerd zijn – de sociale wetenschappers en de rechtsantropologen –, bespreken en er een aantal extra elementen aan toevoegen.

Een sociologie van de mensenrechten?

Ten eerste: de sociologie van de mensenrechten. Deze leert ons zaken over burgerschap, het *framen* van problemen als mensenrechtenschendingen, en de manier waarop mensenrechten gemobiliseerd worden.

Mensenrechten, ik zei het al, vormen sociologisch gezien niet zo'n belangrijk thema.²⁹ Liever leggen de sociologen de nadruk op burgerschap: op de binding tussen mensen en de gemeenschap, of de gemeenschappen waarbij zij horen. Burgerschap leidt zoals gezegd binnen een gemeenschap tot status, rechten en identiteit.³⁰ Daarbij gaat het om culturele en religieuze gemeenschappen, maar ook om de wereldgemeenschap, de natiestaat of de lokaliteit. Zo beschrijven sociologen aan de ene kant de opkomst van een kosmopolitisch burgerschap, waarbij de wereld het speeltoneel is en gedeelde normen de basis van binding: het Llinkburgerschap, zo u wilt, dat zovelen van u hier in de zaal kenmerkt, met favoriete koffietenten in Shanghai en digitale connecties over de hele wereld.

Tegelijkertijd laten sociale wetenschappers zien hoe een lokalisering van burgerschap plaatsvindt, juist onder invloed van globalisering. Burger ben je dan in je buurt, in je stad. Je onderhandelt over stadsregels en bent eerder Amsterdammer dan Nederlander.³¹ Sommige sociale wetenschappers wijzen ook op de culturalisering van dit lokale burgerschap. Zij laten zien hoe dit gepaard gaat met een discours van autochtonie en uitsluiting.³² De ontwikkelingen op het gebied van het internationaal strafrecht zijn geënt in dat wereldburgerschap, terwijl die traditionele rechtbanken die ik heb beschreven steeds meer rusten op dat lokale, 'geculturaliseerde' burgerschap, en dat tevens versterken.³³

Niet iedereen is het met mij eens, maar ik vind het begrip 'burgerschap' juist bijzonder nuttig in het bestuderen van de universalisering van de mensenrechten – dit omdat het rechten verbindt met de notie van gemeenschap en van de status, identiteit en processen van in- en uitsluiting die daarmee gepaard gaan. Zonder burgerschap bestaan rechten weliswaar op papier, maar is er geen deur om op te kloppen bij de schending ervan, geen gemeenschap die zich verantwoordelijk voelt.

Hannah Arendt was de eerste die hierop wees. Zij had de Holocaust zelf meegemaakt en daarna gemerkt hoe het was om stateloos te zijn. Vanuit deze ervaring was zij bijzonder cynisch over de mensenrechten. Een mens die niets

meer is dan alleen een mens, schreef zij, is ook die karakteristieken kwijt die het mogelijk maken om hem als medemens te behandelen.³⁴ Rechten, zo schreef zij, komen niet voort uit de menselijkheid, maar uit het deel uitmaken van een – politieke – gemeenschap: ‘a place in the world which makes opinions significant and actions effective’.³⁵ Het is pas nu, met de wereldgemeenschap in wording, met die nieuwe instituties, maar ook met wereldburgers die het afdwingen van mensenrechten in alle hoeken van de aarde eisen, dat je ziet hoezeer zij gelijk had.

Even terug naar het voorbeeld van Habré. Eigenlijk is de voortgang in die rechtszaak het werk van één man: Reed Brody, bijgenaamd The Dictator Hunter. Hij probeert al ruim tien jaar, samen met slachtoffers – en met de hele wereld als toneel – met een uitgekookt juridisch schaakspel en een uitgekiende mediastrategie ergens recht te halen.³⁶ Dat deed hij als wereldburger, als onderdeel van de wereldgemeenschap waar óók de slachtoffers uit Tsjaad deel van uitmaken.

Een ander nuttig inzicht uit de mensenrechtensociologie betreft het tempo van de universalisering van de mensenrechten. Ik heb dat woord, ‘universalisering’, tot nu toe nogal achteloos gebruikt, maar nu is het tijd om er iets meer over te zeggen. Universalisering is eigenlijk een sociologisch begrip. Daarmee staat het tegenover universaliteit, dat vooral een normatieve veronderstelling behelst.

Die universalisering als empirisch proces heeft volgens mij een aantal dimensies. Ten eerste een *cognitieve*: weten mensen bijvoorbeeld dat het werven van kindsoldaten een misdrijf is? Daarnaast is er een *affectieve* dimensie: zijn zij het daarmee eens? Er is de *institutionele* dimensie waar wij juristen graag naar kijken: de verankering van mensenrechten in wetgeving en het instellen van instituties die toezien op de naleving ervan – internationaal, bijvoorbeeld met het Strafhof, of nationaal, met wetgeving die op dat niveau universele rechtsmacht voor genocide vestigt.³⁷ Er is een *discursieve* dimensie, wat wil zeggen dat steeds meer sociale problemen *geframed* worden als mensenrechtenschendingen, in of buiten rechte. Er is daarnaast een *constituerende* dimensie die bijvoorbeeld duidt op de rol van de mensenrechten in het vormen van gemeenschappen, zoals inheemse volkeren, iets waarop ik straks nog zal terugkomen.³⁸ En tot slot is er de *realiserende* dimensie: de mate waarin die rechten verwezenlijkt worden. Met dat laatste is het nog slecht gesteld, maar op al die andere fronten zie je een toename van het belang van mensenrechten. De ‘rechtenrevolutie’ noemde Ignatieff het. Mahmood Mamdani schreef ooit – over een heel ander onderwerp – dat wanneer een man zijn vrouw slaat in Zuid-Afrika zij zal klagen over schending van de gewoonte, terwijl als hetzelfde gebeurt in Khartoum de vrouw zal klagen over schending van haar eer, en een vrouw in New York in hetzelfde geval zal klagen over schending van

haar rechten. Dit is nog steeds zo, maar steeds meer vrouwen zullen daarmee ook virtueel met het Vrouwenverdrag zwaaien.

De mensenrechtensociologie laat dus zien *dat* universalisering plaatsvindt, maar schenkt ook veel aandacht aan het *hoe*, namelijk van onderaf, voortgedreven door maatschappelijke organisaties, mensen, de wereldburgers waar wij het net al even over hadden.³⁹ Dit speelde natuurlijk altijd al. Dat de Verenigde Naties op 9 december 1948 het Genocideverdrag hebben aangenomen, is grotendeels te danken aan het werk van één man: Raphael Lemkin, zelf een oorlogsslachtoffer. Lemkin bedacht de term 'genocide' en zorgde ervoor dat staten verantwoordelijk werden voor het voorkomen en strafbaar stellen ervan.⁴⁰ Ook het aannemen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, een dag later, was grotendeels het werk van individuen en ngo's. Het is niet voor niets dat Eleanor Roosevelt, die verantwoordelijk was voor het opstellen van de Verklaring, zei dat zij hoopte dat juist de 'curious grapevine of interests' die hiervoor hadden gezorgd, ook staten aan hun verplichtingen zouden houden.⁴¹ Dit is dan ook wat er gebeurd is. De conferentie in Rome tijdens welke het Internationaal Strafhof is opgericht, was vooral het succes van individuen en ngo's, en de laatsten zijn dan ook cruciale spelers in wat Risse en Sikkink de 'mensenrechtenspiraal' noemden.⁴²

Wat is rechtspluralisme?

De mensenrechtensociologie leert ons dus *dat* universalisering plaatsvindt, *hoe* dit gebeurt en dat er een sterke verwevenheid is met de versterking van verschillende vormen van burgerschap: wereld- en lokaal burgerschap. Waar zij veel minder aandacht voor heeft, is de verhouding tussen universalisering en culturele diversiteit. Hiervoor kunnen wij goed te rade gaan bij de rechtspluralisten, en dat is dan ook de tweede theorie die ons helpt bij het begrijpen van het feit dat die universalisering zo sterk samenhangt met een zoektocht naar lokale verankering.

Eerst een paar woorden over het rechtspluralisme. Dit is een empirisch wetenschapsgebied, zij het wel met een missie.⁴³ De centrale belangstelling ervan is het naast elkaar bestaan van verschillende normatieve en geïnstitutionaliseerde stelsels binnen eenzelfde sociaal veld.⁴⁴ Rechtspluralisten kijken vanuit de maatschappij naar het recht en volgen daarmee Ehrlich die zei dat het zwaartepunt van de rechtsontwikkeling ligt in de maatschappij.⁴⁵ Wel is er een grote belangstelling voor de manier waarop het statelijk recht omgaat met die culturele diversiteit.⁴⁶ Over het algemeen is het rechtspluralisme in haar normatieve missie heel succesvol geweest. Waar rechtspluralisten al twintig jaar wijzen op het bestaan van collectieve rechten, bijvoorbeeld van inheemse volkeren, vinden deze steeds meer erkenning: in internationale regelgeving, in

grondwetten, in het ontwikkelingsdebat en in de rechtspraak. Naast *rights to options* heb je steeds meer *rights to roots*.⁴⁷ Dit is trouwens een van mijn kritekpunten op de mensenrechtensociologie, die aan deze collectivisering voorbijgaat, maar dit terzijde.⁴⁸

Ook rechtspluralisten hebben steeds meer aandacht voor de universalisering van de mensenrechten, maar dan van onderaf, in de relatie tot lokale culturen. Zo brachten antropologen als Sally Merry nauwgezet in kaart hoe mensen in een bepaalde gemeenschap, of het nu in Hongkong of Hawai is, zich mensenrechten toe-eigenen. Merry wijst daarbij op het belang van tolken – *translators* – die heen en weer reizen tussen internationale conferenties, Genève en New York, en het dorps huis. Een centraal begrip in haar theorie van de universalisering is ‘vertaling – *vernacularization* – van mensenrechten. Mensenrechten kunnen landen als *replica*’s, overgeplant uit een andere context, maar ook als *hybriden* die aansluiten bij lokale tradities, bijvoorbeeld op het gebied van verzoening en vergiffenis.⁴⁹ Het introduceren van strafprocessen op Amerikaanse leest in een land na ernstige conflicten zou gelden als een *replica*, het zoeken naar eigen, gelocaliseerde alternatieven betreft dan *hybriden*. Iemand als An Na’im betoogt niet alleen normatief, maar laat ook sociaalwetenschappelijk zien dat hoe meer mensenrechten resoneren in de lokale cultuur, hoe groter de kans is op acceptatie en realisatie.⁵⁰

Wat doet rechtspluralisme?

Ik heb net twee belangrijke theoretische discussies besproken over het *waarom* van dat samenspel van universalisering en lokale verankering. De mensenrechtensociologie laat zien dat dit proces plaatsvindt, hoe dat gaat en tot welke vormen van burgerschap dit leidt. De rechtspluralisten wijzen op de versterking van inheemse gemeenschappen en traditionale rechtspleging, juist ook in het heronderhandelen binnen een lokale context van die universele rechten. Hiermee missen wij volgens mij nog een paar cruciale elementen die kunnen leiden tot een rechtspluralisme z.o., aangepast aan de nieuwe tijden.

Ten eerste – ik maakte er al een hint naar – het feit dat al die verschillende gemeenschappen verschillende *rechtsregisters* bespelen. De internationale gemeenschap benadrukt individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid en ziet aanklagers als Moreno Ocampo en Carla del Ponte als postmoderne Prikkebeens die jagen op de Kony’s en de Mladic’ van deze wereld. De natiestaat streeft, simpel gezegd, naar wederopbouw. Zij benadrukt het belang van waarheidscommissies die de brug vormen van een verdeeld verleden naar een gedeelde toekomst, en geeft eventueel amnestie aan schuldigen – zeker waar deze nog in de regering zitten – om maar verder te kunnen, wil wel straffen maar

heeft ook andere dingen aan het hoofd. Op lokaal niveau, tot slot, ligt de nadruk op verzoenen en het zoeken naar tradities die dit ondersteunen.

Verschillende *rechtsregisters*. Ik gebruik de term ‘registers’ in plaats van het in mijn vakgebied meer gebruikelijke ‘rechtsculturen’ omdat al die niveaus elkaar zo sterk beïnvloeden.⁵¹ De internationale gemeenschap hanteert eveneens steeds meer een discours van verzoening: want ook lokaal – bijvoorbeeld in die *gacaca* – speelt straffen een rol. Maar de accenten, die liggen anders.

Een tweede gegeven dat naar mijn mening veel te weinig aandacht krijgt, is dat van de ongelijke machtsverhoudingen waarin deze processen vorm krijgen⁵² – de politieke economie van recht in transitie, zo u wilt. Juist dit type rechtspleging wordt vaak gefinancierd door de donorgemeenschap en ook – misschien wel juist – door de traditionele rechtbanken.⁵³ Deze kunnen dan ook een sterk stempel op de processen drukken.

Deze combinatie van al die verschillende rechtsregisters in de internationale tribunalen – zoals waarheidscommissies en traditionele rechtbanken – die in ongelijke machtsverhoudingen vorm krijgt, maakt het volgens mij van belang om een klassieke rechtssociologische vraag te stellen. Wat *doet* rechtspluralisme? Dit als eigen variant op een artikel dat onder het kussen van iedere rechtspluralist ligt, de *locus classicus* van het rechtspluralisme: een artikel van John Griffiths met als titel ‘Wat is rechtspluralisme?’ Wat *doet* dit rechtspluralisme, de aanwezigheid van al die rechtsregisters met mensen, met gemeenschappen, met hoe zij het verleden verwerken, met wie waar welk recht wanneer kan halen? Op deze vraag naar de *werking* van het rechtspluralisme wil ik in het laatste deel van mijn betoog aan de hand van drie voorbeelden kort ingaan.

De constituerende effecten van het rechtspluralisme: drie voorbeelden

Eén nationaal verhaal?

Eerst even naar Zuid-Afrika, dit omdat als internationale experts adviseren over rechtspleging in overgangssituaties en er altijd wel een blauwdruk van een waarheidscommissie in de ‘justice package’ in hun koffer zit.⁵⁴ Het oermodel is dan dat van Zuid-Afrika. Terug dus naar de jaren negentig, toen Desmond Tutu en zijn medecommissarissen van stoffig dorpje naar stoffig dorpje trokken, een banier ophingen in het stadhuis met ‘De waarheid maakt ons vrij’ en luisterden naar een sombere aaneenschakeling van leed, naar verhalen als die in een gedicht van Antjie Krog die bij veel van de bijeenkomsten aanwezig was:

Zij sleepten hem aan zijn benen voort als een hond
Ze schraapten zijn hersenen in een gat in de grond
Ze traptten het aan met hun laarzen
Het gebeurde op klaarlichte dag
En het was stikdonker...⁵⁵

Getuigenis na getuigenis na getuigenis. De Commissie, die zich presenteerde als een instelling met een alternatieve manier van omgaan met het verleden, had officieel twee doelen: de waarheid boven tafel krijgen en verzoening.

Die waarheid is opgetekend in een rapport dat volgens wetenschappers als Wilson eigenlijk maar één doel had: het heropbouwen, het verenigen van de natie. Wilson wijst er bijvoorbeeld op hoe de commissie het leed van alle Zuid-Afrikanen gelijkschakelde: ‘Wij hebben allemaal geleden – zwart en wit – en moeten nu samen als regenboognatie verder.’⁵⁶ Een andere kritiek op deze waarheid is dat bepaalde schendingen, zoals de grootschalige deportaties, helemaal niet in het verhaal voorkomen.

Ook bij het tweede doel – verzoening – zijn kanttekeningen te plaatsen. Uit onderzoek blijkt dat de getuigen in tweederde van de gevallen uit waren op vergelding, in plaats van verzoening.⁵⁷ En de eerste grootschalige onderzoeken naar de erfenis van de Waarheidscommissie laten zien dat deze waarheid, op z’n best, verzoening niet in de weg stond.⁵⁸ Op z’n slechtst leidde deze opnieuw tot traumatisering. Voor veel getuigen lijkt het tweede deel van het gedicht van Krog te gelden:

Het gebeurde op klaarlichte dag
En het was stikdonker...
Het houdt nooit op in mijn hart
Het komt altijd terug
Het vreet mij helemaal op.⁵⁹

Waarheidscommissies, een steeds belangrijker onderdeel van de nationale rechtsregisters op dit gebied, *doen* iets, *constitueren* in de zin dat zij een bepaalde gemeenschap willen vormen rondom een gedeeld verhaal, waarin bepaalde waarheden in- maar ook uitgesloten worden en verzoening belangrijker is dan vergelding.

Gedwongen verzoening?

Door naar Rwanda, het Zwitserland van Afrika, het land van de duizend heuvels, het toneel van een onvoorstelbaar bloedbad in 1994. Op diezelfde heuvels, onder de bananenbomen, berechten dorpelingen zonder juridische achter-

grond elkaar: de *gacaca*. Deze rechtbanken worden geheel gefinancierd en voorzichtig aangemoedigd door de internationale gemeenschap, en in hele grote mate vormgegeven door de nationale overheid. Wat *doet* deze vorm van rechtspleging nu, losjes gebaseerd op de Rwandese traditie van rechtspraak in het gras maar ondertussen wel met massamoord als onderwerp?

Het is wat dit betreft, nog meer dan in Zuid-Afrika, te vroeg om conclusies te trekken. Wel beschrijft Bert Ingelaere hoe de nadruk op het uitspreken van de waarheid schuurt met de Rwandese context en cultuur, waar juist het niet expliciteren van de waarheid belangrijk gevonden wordt: 'Alleen het hart kent de waarheid.' Daarnaast is hier de juridische vormgeving zo dat sommige verhalen wel gehoord mogen worden en andere niet, sommige waarheden wel verteld mogen worden en andere niet. Binnen de autoritaire Rwandese context, waar ook de traditionele rechtspleging middel is om de centrale staat te versterken en een bepaalde versie van de geschiedenis uit te dragen, spreken cynici over 'gedwongen verzoening'.⁶⁰ Dit vormt en vervormt de gemeenschap, het beeld van het verleden en wie, waar, wanneer welk recht kan halen.

Slachtofferbewegingen en nieuwe identiteiten

Juist het naast elkaar bestaan van al die rechtsregisters, vormgegeven in tribunalen, waarheidscommissies en traditionele rechtbanken, leidt dus vaak tot het uitsluiten van bepaalde stemmen, bijvoorbeeld met een roep om vergelding. Maar het scheidt op dit gebied ook kansen, bijvoorbeeld juist voor slachtoffers.

Een voorbeeld daarvan zijn de moeders van Srebrenica. In hun zoektocht naar recht, naar aanleiding van de gebeurtenissen in 1995, konden zij aankloppen bij het Joegoslaviëtribunaal en de strafrechtbanken in Bosnië en – via Bosnië – bij het Internationaal Gerechtshof, maar ook nu nog door een civiele procedure te starten tegen de Verenigde Naties en de Staat der Nederlanden. Hier spelen thema's als vergoeding, verontschuldiging, het nemen van verantwoordelijkheid een rol, naast die individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid die het Joegoslaviëtribunaal benadrukte. Of de moeders hier uiteindelijk een deur vinden om op te kloppen is de vraag, maar het feit dat zij dit nu kunnen doen, is al veelzeggend. Daarmee scheidt het rechtspluralisme – het naast elkaar bestaan van al deze rechtsregisters – op dit gebied ook mogelijkheden tot *empowerment*: het versterken van de identiteit. Het deel uitmaken van een slachtofferbeweging of een mensenrechtenrechten-ngo die recht zoekt en – heel, heel soms – ook haalt, versterkt wat wel 'rights-based identities' wordt genoemd.⁶¹ Ook hier, kortom, doet rechtspluralisme iets.⁶²

Conclusie

Het is tijd om af te ronden. ‘Universele rechten, lokale gevechten: over de werking van het rechtspluralisme’, gaf ik deze rede als titel mee. Daarmee heb ik in de eerste plaats een ontwikkeling willen schetsen, en daarnaast een onderzoeksagenda voor het rechtspluralisme. De wereld van vandaag kenmerkt zich, in sociologische zin, door een zekere mate van *glocalisering*, of wellicht universele geworteldheid: het inherent met elkaar verbonden zijn van universalisering en een zoektocht naar lokale verankering. Dit zie je op veel gebieden, maar ook bij de confrontatie met die misdrijven die per definitie het geweten van de wereldgemeenschap schokken. De versterking van het net van het internationaal strafrecht om ook de hommels te kunnen vangen, gaat gepaard met een versterkte nadruk op alternatieve vormen van geschillenbeslechting, zoals waarheidscommissies en traditionele rechtbanken. Zo krijg je een naast elkaar bestaan van rechtsregisters en van instituties met verschillende ideeën over wat recht – in het licht van onuitsprekelijk leed – zou moeten behelzen: formeel rechtspluralisme.

De ‘lokale gevechten’ uit de titel gaan dan eigenlijk over de vraag wat dat samenspel, dat rechtspluralisme, *doet*: wie kan in deze constellatie wanneer op welke manier recht halen en wie bepaalt dat nu eigenlijk? Om terug te komen op het voorbeeld van Hissène Habré waarmee ik begon: in hoeverre schept het rechtspluralisme nu kansen voor, bijvoorbeeld, de slachtoffers van het regime in Tsjaad en in hoeverre beperkt het juist de mogelijkheden? Het zijn deze vragen die ik, samen met velen van u, de komende jaren verder wil onderzoeken, niet van bovenaf, vanuit de instituties, maar van onderaf, vanuit die mensen en gemeenschappen voor wie zij zijn opgericht.

Dankwoord

Nu ik aan het einde van mijn rede ben gekomen, wil ik graag een paar woorden van dank uitspreken.

Ten eerste aan het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam, de Faculteit Rechtsgeleerdheid, de Stichting Amsterdams Universiteitsfonds en het Curatorium van de Leerstoel Rechtspluralisme – niet alleen vanwege hun vertrouwen in mij, maar ook vanwege dat in mijn vakgebied. Juist de UvA heeft op het gebied van de studie naar de verhouding tussen recht en cultuur een prachtige traditie, waar ik met plezier deel van wil uitmaken. Achter de oprichting van deze leerstoel zit eigenlijk weer één persoon, André Hoekema. André, ik verheug mij erop om samen met jou de komende jaren het vakgebied verder uit te bouwen en een nieuwe generatie aio’s en studenten in te

wijden. Van een hoogleraar Rechtspluralisme moet je er immers twee hebben. Ook verheug ik mij op de samenwerking met de onderzoekers bij Algemene Rechtsleer, en Amidst, het ACIL en het ASSR.

Oude en nieuwe collega's in Amsterdam, Middelburg, Leiden, Amerika en Zuid-Afrika en op al die plekken waar ik de afgelopen jaren warm ben ontvangen en veel heb geleerd: Cees Maris, Rob Schwitters, Agnes Schreiner, Alexandra Welling en Matthieu Kerbosch wil ik noemen, evenals Pieter Ippel in Middelburg, Jan-Michiel Otto in Leiden en Franz en Keebet von Benda-Beckmann in Mannheim, maar de lijst is oneindig veel langer. Wel wil ik, juist vandaag, datgene doen wat Malinesen ritueel schijnen te doen aan het einde van een vergadering: mijn excuses aanbieden. Voor mijn schichtige en vaak schimmige aanwezigheid, de halfaffe berichten, de veel te gehaaste conversaties. Ooit zitten u en ik in een leunstoel met een goed glas wijn en bomen wij over wat ons bindt. Let maar op. Tot die tijd dank ik u voor het vertrouwen en voor het simpele feit dat u er nog bent.

Studenten, de grootste eer vind ik het dat jullie er zijn. Studenten van lang geleden, zoals uit het project 'global justice, local legitimacy' vanuit ontwikkelingsstudies. De vertrouwde gezichten helemaal uit Middelburg. En de kersverse studenten vanuit de faculteit rechten. Ik hoop nog velen van u te mogen enthousiasmeren voor dit vakgebied.

Universalisering gaat gepaard met lokale verankering, zo luidde de kern van mijn betoog. En hoezeer ik inmiddels hecht aan de Zeeuwse klei, mijn wortels liggen hier. Het vervult mij met trots om bijna vijftig jaar later op dezelfde kansel te staan als mijn grootvader destijds, aan mijn Alma Mater en de universiteit waar mijn broer en vader ook werken.

Mijn rede draag ik op aan drie vrouwen die allen op een eigen manier als inspiratie hebben gediend: Gerti Hesseling, die ik zo graag gewoon aanwezig had gezien, mijn schoonmoeder Ton Lelieveldt, die vanaf haar ziekbed meekijkt via Skype, en mijn moeder, niet om alle grote woorden maar om alle grote en kleine daden.

De laatste woorden zijn voor Herman, de man van wie ik bijna twintig jaar geleden, toen hij op deze zelfde kansel stond, vermoedde dat wij wel eens samen zouden kunnen komen. Maar hoe gelukkig wij zouden zijn, met zoveel van u om ons heen en vooral samen met Tom, Bram en Jeroen, dat had ik nooit kunnen bevroeden. Voor dit alles ben ik dan ook intens dankbaar.

Ik heb gezegd.

Noten

1. ICC-02/05-01/09, Case The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir, arrestatiebevel 4 maart 2009, beschikbaar op <http://www.icc-cpi.int/>.
2. Zie in ondersteuning van dit perspectief Sudankenner De Waal, die in 2008 bevestigde dat de arrestatiebevelen van het Internationaal Strafhof juist het gros van de daders van de mensenrechtenschendingen in Darfur vrijwaart van rechtsvervolging, en dat in de vredesonderhandelingen in Darfur traditionele rechtspleging – waaronder het betalen van bloedgeld – en herstelrecht ten onrechte veel te weinig aandacht hebben gekregen: A. de Waal, *What happened to justice in the Darfur Peace Proces*, SSRIC Blogs, <http://www.ssrc.org/blogs/darfur/2008/06/25/what-happened-to-justice-in-the-darfur-peace-agreement/>, 2008. Op verzoek van de Berghof Foundation werden de traditionele systemen van geschillenbeslechting in Sudan in kaart gebracht door Wassara 2007.
3. Het Internationaal Gerechtshof wees het Belgische verzoek af; zie Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal) – Order – Request for the indication of provisional measures, 28 mei 2009, beschikbaar op <http://www.icj-cij.org>.
4. De internationale misdrijven genoemd in het Statuut van Rome zijn genocide, misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven en agressie (art. 2). Ook foltering en gedwongen verdwijningen gelden als een internationaal misdrijf. De lijst is niet limitatief. Zo gelden piraterij en slavenhandel van oudsher ook als internationale misdrijven.
5. *Transitional justice* geldt steeds vaker als naam voor het vakgebied dat kijkt naar de vraag welke combinatie van mechanismen en processen – (internationale) tribunalen, waarheidscommissies, lokale mechanismen, andere vormen van herstelrecht – binnen een gegeven context het meeste bijdragen aan doelen als het verwezenlijken van gerechtigheid, verzoening en waarheidsvinding, en daarmee aan duurzame vrede. De groei van dit vakgebied is zichtbaar in de oprichting van een eigen tijdschrift, het *International Journal of Transitional Justice*, de activiteiten op de Aaas transitional justice listserv en de groei van organisaties als het International Centre of Transitional Justice. Goede overzichtswerken van het vakgebied zijn: Bell 2007, Humphrey 2002, Kritz 1995, McAdams 1997, Minow 2003, Roht-Arriaza 2006, Teitel 2000, Teitel 2003, United Nations Security Council 2004 en Voorhoeve 2007.
6. John Rawls schreef in *The Law of Peoples*: ‘Human rights are distinct from constitutional rights, or from the rights of liberal democratic citizenship.’ Hij noemt mensenrechten ‘a special class of urgent rights that protect people from slavery, mass murder and genocide’ (1999, p. 79).
7. Art. 2 Statuut van Rome.
8. Art. 13 Statuut van Rome; zie ook Schabas 2007, p. 141-170. Het arrestatiebevel voor Al-Bashir resulteert uit een aangifte door de Veiligheidsraad ex art. 13(b).
9. Universele rechtsmacht gaat uit van de gedachte dat er bepaalde misdrijven zijn die zo ernstig zijn dat zij *erga omnes* – jegens allen – plaatsvinden en het strafbaar stellen en vervolgens ervan een verantwoordelijkheid van de hele internationale ge-

meenschap is. Steeds meer landen gaan dan ook over tot strafbaarstelling van deze misdrijven, waar en door en jegens wie ook begaan binnen de nationale rechtsorde. In Nederland gebeurt dit door de Wet Internationale Misdrijven (zie ook supra noot 4 en Amnesty International 2001 en Reydam's 2003).

10. Vertaling uit het Fries door Theun de Vries, aangehaald in Ter Veld 2003, p. 23
11. Zie Baehr 2009 en Von Benda Beckmann 1998, p. 3. Addis (2009) wijst juist op de constituerende functie van universele jurisdictie als een 'process through which the identity of the international community is imagined and enacted' (p. 129). Erika de Wet bepleit ook de wording van een internationale gemeenschap in juridische zin, met de oprichting van de Verenigde Naties als 'defining moment'. De jurisprudentie van het Internationaal Gerechtshof, memoreert zij, maakt ook een onderscheid tussen de verplichtingen van staten jegens elkaar en jegens de internationale gemeenschap als geheel (De Wet 2005). Zie bijv. Advisory Opinion on Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, 9 juli 2001, par. 155 e.v., beschikbaar via www.icj-cij.org.
12. Uiteraard zijn er weinig begrippen zo vaak en zo uiteenlopend gedefinieerd als 'gemeenschap' dat zowel duidt op een collectiviteit als op aard van de verhouding tussen individuen binnen die collectiviteit. De meeste definities grijpen terug op Tönnies (1887, 2001) en zien gemeenschappen als sociale verbanden met een grote mate aan homogeniteit, met een hechte organisatie, berustend op traditie en meestal met een eigen grondgebied (Zie Von Benda Beckmann & Hoekema 1998, p. 2). Tönnies benadrukt het belang van de wilseenheid en de gemeenschappelijke normen. Zie Crehan 1997 en 'community' in Kuper 1996.
13. Orwin, C., en T. Pangle, 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in: M. F. Plattner (red.), *Human Rights in Our Time* (1984), p. 1-22 (15): 'where it is upheld with respect to economic, social and cultural rights: we can question the status as "human rights" of what are, in a sense, letters to Santa Claus'. Aangehaald in Van Hoof 1994, noot 20.
14. Dit bijvoorbeeld door middel van het individueel klachtrecht bij Verdragen als het Verdrag tegen Rassendiscriminatie, het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, het vrouwenverdrag en – sinds 2008 en nog niet door Nederland bekrachtigd – het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. Het EVRM biedt burgers op dit gebied natuurlijk de sterkste mogelijkheid: toegang tot het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.
15. Staten zijn verantwoordelijk voor het voorkomen van ernstige mensenrechtenschendingen als genocide en massamoord. Steeds vaker echter betogen wetenschappers, politici en internationale organisaties dat er, wanneer staten zelf deze verplichtingen niet kunnen of willen nakomen, een *verantwoordelijkheid* op de internationale gemeenschap rust (alweer!) om deze schendingen door humanitaire interventie te beëindigen. De discussie werd vooral aangezwengeld door de International Commission on Intervention and State Sovereignty 2001. Zie ook www.responsibilitytoprotect.org.
16. Door Glasius een 'global civil society achievement' genoemd. Zij beschrijft de cruciale rol van de NGO Coalition for an International Criminal Court (CICC) die ten tijde van de onderhandelingen over het Statuut van Rome in 1998 achthonderd organisaties omvatte. De coalitie had regionale overleggen (*caucuses*), werkgroepen

en thematische overleggroepen. Zij lobbyden, organiseerden conferenties en schreven rapporten waarmee de agenda werd bepaald en werkten nauw samen met de afgevaardigden van de betrokken regeringen.

Daar komt bij dat de internationale gemeenschap (in wording) hiermee, volgens Weber, het monopolie op legitiem geweld en de sociologische lakmoestest van staten doorbrak. Weber zag de staat als 'als eine Gemeinschaft, welche innerhalb eines bestimmten Gebietes das Monopol legitimer physischer Gewaltsamkeit für sich (mit Erfolg) in Anspruch nimmt'. In het Engels: 'Nowadays, in contrast, we must say that the state is the form of human community that (successfully) lays claim to the *monopoly of legitimate physical violence* within a particular territory-and this idea of "territory" is an essential defining feature' (Weber 1965, p. 33).

17. Zie over dit proces Chesterman 2004, Dobbins 2003 en Marchal 2003.
18. Zie hierover Klabbers 2003, Linton 2002 en McAuliffe 2008.
19. Zie voor een overzicht van traditionele rechtspleging na ernstige mensenrechtenschendingen in Afrika Idea 2008, waarin aandacht wordt besteed aan Rwanda, Mozambique, Uganda, Sierra Leone en Burundi.
20. Apuuli 2006; Lomo 2006.
21. Government of the Republic of Uganda; Lord's Resistance Army/Movement 'Agreement between the Government of the Republic of Uganda and the Lord's Resistance Army/Movement (LRA/M)' AllAfrica. Zie ook Okello 2007.
22. Zie hiervoor de Amnestyrapporten uit 2000 en 2002, de Penal Reform International-rapporten over de jaren 2000 t/m 2006, Oomen 2006, Stover 2004, Tiemessen 2004 en Uvin 2003.
23. De internationale steun voor dit perspectief blijkt onder andere uit de veelheid aan studies naar traditionele rechtspleging in post-conflictsettings die internationale ngo's en andere organisaties entameerden, waaronder Idea 2003, Wassari 2007 en Zartman 2000.
24. Zie over de problemen die komen kijken bij deze sterke internationale betrokkenheid bij de opbouw van de rechtsstaat Carothers 2003 en Watson 1993, en voor een overzicht van de groei in internationale investeringen op die gebied Oomen 2005 (a).
25. *Glocalisering* is een portmanteau van globalisering en lokalisering, en wordt zowel empirisch als normatief gebruikt. Empirisch duidt het op de inherente verbondenheid van processen van globalisering en het benadrukken en versterken van lokale autonomie (zie Appadurai 1996, Bauman 1989, p. 2, Eriksen 2001 en Wellman 2002). In meer normatieve zin wijst het op individuen en gemeenschappen die het adagium 'think globally, act locally' (verbeter de wereld, begin bij jezelf) bezigen, de 'globals'. Zie hierover ook Merry 2006 (39) en Wilder 1997.
26. De prijsvraag leverde een aantal prachtige alternatieven op, waarbij het 'geworteld universalisme' van Willem Witteveen niet alleen een van de mooiste termen is, maar ook de essentie van het begrip en de wederkerigheid die erin besloten ligt het beste lijkt te vatten. Zeer kansrijke alternatieven waren: 'universituering' (Jan-Michiel Otto), 'glocadoptie' (Simon Lelieveldt), 'unilocalism' (UvA-studenten Madeline Hendricks en Mirjam Streng), 'glawcalisering' (Guusje Auping), 'het Globalo loco effect' (Harry Hummel), 'lokale globalisering' (Ruud van den Berg), 'global grassroots' (Elena Beelaerts), 'het Overal en Nergens' (Arthur Salomons), 'commu-

- nalisering' of zelfs 'planetaire communalisering', 'werelddorperin', 'lokalemundo', 'het Dunyadesaprincipe', 'mondilokaal' (allen auteur onbekend), 'webbificatie' (Eefje Oomen), 'grasenloodrechtspraak' (Andreas Fleischman) en 'vermiddelburgering' (fam. Meinders).
27. Somers 2008. Zie ook Risse en Sikkink 1999.
 28. Ibidem, en over de late antropologische belangstelling voor de mensenrechten: Goodale 2006, Goodale 2007 en al veel eerder Wilson 1997.
 29. Zie voor een verklaring Somers 2008, p. 384. Sociologen ridiculiseerden mensenrechten (Bentham) of beschreven deze als inherent normatief (Weber), illusoir (Marx) en filosofisch speculatief (Durkheim). Burgerschap heeft dan de begripsmatige voorkeur, omdat het hier gaat om een sociale institutie die zich leent voor empirisch en positivistisch onderzoek. Somers haalt Turner aan: 'Given th[e] skepticism towards the idea of human and natural rights in classical sociology, a sociology of citizenship has functioned as a substitute for a sociology of rights. Skeptical and relativist sociologists have felt intellectually more comfortable with the idea of citizenship because it does not appear to raise problems about universal ontology [...] morality or evaluation' (Turner 1993, p. 176).
 30. Zie bijvoorbeeld Benhabib (2002) en Sassen (2006) die ook de nadruk leggen op glocalisering en aangeven dat burgerschap zowel gaat om juridische status, het bezit van rechten en het vermogen tot politieke activiteit, als om een vorm van collectieve identiteit. Zie voor een overzicht van het klassieke en huidige denken over burgerschap Isin 2008.
 31. Zie bijv. Hurenkamp 2008. Zie over de verschuiving in het Nederlands denken over burgerschap Schnabel 2008, Spijkerboer 2007 en Vermeulen 2008.
 32. Zo stellen Ceuppens en Geschiere, in een vergelijking tot het discours op het gebied van autochtonie in Afrika en Europa, dat 'notions such as autochtony or indigenous appear to defend a return to the local but in practice are more about access to the global' (2005, p. 387).
 33. Hier zie je dus ook weer dat gelijktijdige, gefragmenteerde proces. Vanuit de juridische hoek is het debat hierover voornamelijk gevoerd in termen van constitutionalisering en rechtspluralisme; zie hiervoor bijvoorbeeld Rosenfeld 2008.
 34. In *Origins of Totalitarianism* (1951, editie 2004, p. 300).
 35. Ibidem, p. 296. Arendt stelt dat een mens, zonder lid te zijn van een gemeenschap, geen mens is en dat er zonder burgerschap geen verwezenlijking kan zijn van mensenrechten. Somers haalt in dit verband Giorgio Agamben (1998) aan die spreekt over de 'homo sacer': de mens die juridisch en politiek niet leeft, maar enkel in biologische zin.
 36. Brody 2006. Zie ook www.reedbrody.org, de aldaar aangehaalde rapporten van Human Rights Watch, en de film *The Dictator Hunter*.
 37. Een voorbeeld van onderzoek naar die institutionele dimensie is bijv. het werk van Cardenas, die kijkt naar het aantal mensenrechteninstituten dat wereldwijd wordt opgericht.
 38. Ik heb dit eerder the 'constitutive effects of cultural rights legislation' genoemd: Oomen 2005 (b). Zie ook Fuller 1994, Merry 1991, Robins 2001 en Sarat 1997.
 39. Er bestaat inmiddels veel literatuur over de wijze waarop non-gouvernementele organisaties erin slagen naleving van mensenrechten af te dwingen. Zie bijvoor-

- beeld A. Bianchi, 'Globalization of Human Rights: The Role of Non-state Actors', alsook Flinterman 2003, Korey 2001 en Risse 1999.
40. Zie Stone 2005 en het Verdrag inzake de Voorkoming en de Bestrafing van Genocide, 1948, *Tractatenblad* 1960, 32.
 41. Glendon 2002, aangehaald in Goodale 2006, p. 285.
 42. Promovendus Jeff Handmaker laat dit overtuigend zien in zijn behandeling van het vluchtelingenrecht in Zuid-Afrika, waar ngo's een cruciale rol spelen in het opstellen van wetgeving en het implementeren, monitoren en afdwingen van de naleving daarvan, bijvoorbeeld m.b.v. rechtszaken. Zie J. Handmaker, *Advocating for accountability: civic-state interactions to protect refugees in South Africa*, proefschrift Universiteit Utrecht, verdediging 4 september 2009.
 43. Die missie, zoals omschreven in de constitutie van de Commission on Folk Law and Legal Pluralism die professor G. van der Steenhoven in 1978 oprichtte, is 'to further knowledge and understanding of folk law and legal pluralism, with a focus upon theoretical and practical problems resulting from the interaction of folk law and state law'. Dat de rechtspluralisten hierin succesvol zijn geweest, blijkt uit de steeds grotere erkenning van culturele rechten binnen zowel het nationale als het internationale recht, en de grotere aandacht voor deze thematiek in beleidsstukken (zie bijv. UNDP 2004).
 44. Zie Merry 1988, p. 870. Het begrip 'sociaal veld' is binnen het rechtspluralisme geïntroduceerd door Falk Moore (1973), die sprak over semi-autonome sociale velden met het vermogen om regels te genereren en naleving ervan af te dwingen, maar die zich wel bevinden in een bredere sociale matrix die het veld al dan niet op uitnodiging van personen of organisaties binnendringt en er invloed op heeft. Griffiths maakte in zijn *locus classicus* over het rechtspluralisme (1986) een onderscheid tussen het juridisch perspectief op rechtspluralisme (de formele, statelijke erkenning van meerdere rechtssystemen) en empirisch rechtspluralisme. Een overzicht van de ontwikkeling en begripsbepaling van 'rechtspluralisme', van begrip dat voornamelijk de verhouding tussen de (post)koloniale staat en het gewoonterecht betreft tot een theorie van meerdere, ongelijke maar *mutually constitutive* rechtsordes, is te vinden in Merry 1998, Merry 1992, Fuller 1994, Griffiths 2002, Tamanaha 2000 en Wilson 2000. De voornaamste doelstelling van het rechtspluralisme, zoals verwoord door Cotterrell (2006), is dan het 'verbreden van het perspectief op recht' (p. 37; vgl. Shah 2005, p. 3).
 45. Dit neemt niet weg dat het rechtspluralisme zich sterk bezighoudt met de 'staat van de staat' en vragen over machtsverdeling binnen een gegeven context (Falk Moore 2005, p. 357). Falk Moore definieert daarmee het onderzoeksgebied van het rechtspluralisme als a) de wijze waarop de staat verscheidene sociale velden erkent en zich daarbinnen manifesteert, b) de interne diversiteit van het staatsbestuur en de machtsstrijd tussen verschillende onderdelen, c) de wijze waarop de staat met andere arena's, zoals de Europese Unie, over de macht strijdt, d) de verhouding met non-gouvernementele, semi-autonome velden die eigen normen genereren en e) de wijze waarop het statelijk recht samenwerking met andere sociale velden nodig heeft voor de implementatie ervan.
 46. Zie bijv. Hoekema 1998, Hoekema 2008 en Van Rossum 2007.
 47. De Sousa Santos 1992. Zie ook Cotterrell 2006, p. 43.

48. De kritiek vanuit de politicologie en de sociologie op het mensenrechtendiscours spitst zich veelal toe op het individuele karakter van mensenrechten, en daarmee op de ongeschiktheid ervan als basis voor beleid. Zie als *locus classicus* Glendon 1991. Deze kritiek gaat voorbij aan het bestaan van sociaaleconomische rechten met een sterk collectief karakter. Daarnaast zie je steeds meer dat zich collectiviteiten vormen rondom specifieke rechten, die leiden tot *rights-based identities*. Zie hiervoor bijv. het werk van Robins (2006; 2008) over slachtofferbewegingen op het gebied van hiv/aids in Zuid-Afrika, of Ferguson 2007.
49. Merry 2006 passim.
50. An Na'Im 2002 en 2003
51. Het begrip 'legal culture' werd geïntroduceerd door L. Friedman (1969). Zie ook Cotterrell 1997 en Nelken 2004.
52. Een van de weinige werken die expliciet ingaat op de ongelijke machtsverhoudingen waarbinnen 'global justice' vormt krijgt, is Likosky 2002. Zie echter ook De Sousa Santos 2005 en Rajagopal 2003.
53. Zie supra noot 24.
54. Zie Plunkett 2005, p. 75 over *justice packages* en Watson 1993 over *legal transplants* in het algemeen. Het feit dat de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie model kwam te staan voor dergelijke commissies in andere landen was ook gevolg van het feit dat veel commissieleden nauw betrokken waren bij de oprichting van het International Center for Transitional Justice.
55. Zij deed hiervan verslag in Krog 2000.
56. Wilson betoogde in *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa* (2001) dat het mensenrechtendiscours van de Waarheidscommissie ambigue en paradoxale sociale effecten had (p. 224): 'The South Africa TRC restricted both the narrative form and the content (especially, excluding revenge) of deponents in a process of legal colonization of the realms of personal experience' (p. 225). Zie ook Wilson (2000).
57. Zie Hayner, p. 144. Er vindt steeds meer survey-onderzoek plaats naar de verwachtingen van de meest betrokkenen op het gebied van *transitional justice*. Zie bijvoorbeeld Hovil 2005, Stover 2004 en Pham 2007. Hoewel het van het grootste belang lijkt om juist de verwachtingen en behoeften van slachtoffers en andere burgers een rol te laten spelen in de in het proces van *transitional justice* te maken keuzes, kent dergelijk onderzoek, vooral in de vorm van een *survey*, ook nadelen. Zo blijkt vaak dat de eerste behoeften elders liggen dan op rechtsgebied (zie ook Uvin 2003), dat een combinatie van geschillenbeslechtingmechanismen het effectiefst is op het gebied van *transitional justice* (zie ook AIV 2009) en dat de behoeften en verwachtingen van respondenten kunnen fluctueren met de tijd, bijvoorbeeld ingegeven door de output van mechanismen als rechtbanken en waarheidscommissies (zie Oomen en Marchand 2007, en Oomen 2008).
58. Zie o.a. Gibson 2006.
59. En dan 'Sonnyboy, rust in vrede mijn kind/ Ik vertaal je voor vandaag uit de dood': het zesde gedicht van de *Townshipdagboeken uit het laatste deel van de twintigste eeuw* (Krog 2000, p. 60).
60. Zie Corey 2004, p. 89; Ingelaere 2007; Golooba 2008; Tiemessen 2004; Reyntjens 2004.

61. Zie bijv. ook Merry 2006 (p. 39) die laat zien hoe leden van niet-gouvernementele mensenrechtenorganisaties nieuwe subjectiviteiten ontwikkelen op basis van bekende (discursieve) praktijken en *rights talk*.
62. Zie het hierboven aangehaalde werk van Robins en Griffiths 1997: 'Links are made between legal and social identities. These derive from an analysis of power which is not limited to the study of formal legal institutions, officeholders, or disputes but is grounded in everyday life' (p. 12).

Literatuur

- Addis, A., 'Imagining the International Community: The Constitutive Dimension of Universal Jurisdiction', *Human Rights Quarterly* (2009), 31, p. 129-162
- Agamben, G., *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press: Stanford, 1998
- AIV/CAVV, 'Transitional Justice: Gerechtigheid en Vrede in Overgangssituaties', Adviesraad Internationale Vraagstukken: Den Haag, 2009
- Amnesty International 'Universal Jurisdiction: The duty of states to enact and enforce legislation', Amnesty International: Londen, 2001
- An Na'im, A.A., *Cultural Transformation and Human Rights in Africa*, Zed Books: Londen/New York, 2002
- An Na'im, A.A., 'Introduction: Area Expressions' and the Universality of Human Rights: Mediating a Contingent Relationship', in: D.P. Forsythe en P.C. MacMahon (red.), *Human Rights and Diversity: Area Studies Revisited*, University of Nebraska Press: Lincoln, p. 1-22, 2003
- Appadurai, A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press: Minneapolis, 1996
- Apuuli, K.P., 'The ICC Arrest Warrants for the Lord's Resistance Army Leaders and Peace Prospects for Northern Uganda', *Journal of International Criminal Justice* (2006), 4, p. 179-187
- Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism; introduction by Samantha Power*, Harcourt: New York, 2004 (eerste druk 1951)
- Baehr, P., 'The International Community: Does it Exist?', 2009 [te verschijnen]
- Bauman, Z. *Globalization: the human consequences*, Polity Press: Cambridge, 1989
- Bell, C., C. Campbell en F. Ni Aoláin, 'Transitional justice: (re)conceptualising the field', *International Journal of Law in Context* (2007), 3, p. 81-88
- Benda-Beckmann, K. von, en A. Hoekema (red.), *Over de grenzen van gemeenschappen: Gemeenschap, staat en recht*, Elsevier bedrijfsinformatie: 's-Gravenhage, 1998
- Benhabib, S., *The claims of culture: equality and diversity in the global era*, Princeton University Press: Princeton/Oxford, 2002
- Benhabib, S., 'Investigating Citizenship', in: E.F. Isin, P. Nyers en B.S. Turner (red.), *Citizenship between Past and Future*, Routledge: Abingdon, 2008, p. 18-35,
- Berdal, M., en R. Caplan, 'Special Issue on The Politics of International Administration', *Global Governance* (2004), 10
- Brody, R., 'The Prosecution of Hissene Habre: International accountability, national impunity', in: N. Roht-Arriaza en J. Mariezcurrena (red.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press: Cambridge, 2006, p. 278-300,
- Cardenas, S., 'Emerging Global Actors: The United Nations and National Human Rights Institutions', *Global Governance* (2003), 9, p. 23-42
- Carothers, T., 'Promoting the rule of law abroad: The problem of knowledge', Carnegie Endowment for International Peace, 2003

- Ceuppens, B., en P. Geschiere. 'Autochtony: Local or Global? New Modes in the Struggle over Citizenship and Belonging in Africa and Europe', *Annual Review of Anthropology* (2005), 34, p. 385-407
- Chesterman, S., *You, The People: The United Nations, Transitional Administration, and State-Building*, Oxford University Press: Oxford, 2004
- Corey, A., en S.F. Joireman, 'Retributive justice: The gacaca courts in Rwanda', *African Affairs* (2004), 103, p. 73-89
- Cotterell, R., 'The concept of legal culture', in: D. Nelken (red.), *Comparing Legal Cultures*, Dartmouth Publishers: Hants, 1997, p. 13-32
- Cotterell, R., *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory*, Ashgate: Aldershot, 2006
- Eckert, J., 'From subjects to citizens: legalism from below and the homogenization of the legal sphere', *Journal of Legal Pluralism* (2006), 45, p. 45-76
- Ehrlich, E., *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Harvard University Press: Cambridge, 1936
- Eriksen, T.H., *Small places, large issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*, Pluto Press: Londen, 2001
- Falk Moore, S., 'Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study', *Law and Society Review* (1973), 7, p. 719-746
- Falk Moore, S., *Law and Anthropology: A Reader*, Blackwell Publishers: Malden/Oxford, 2005
- Ferguson, C., C. Moser en A. Norton, 'Claiming Rights: Citizenship and the Politics of Asset Distribution', in: C. Moser (red.), *Reducing Global Poverty: The Case for Asset Accumulation*, Brookings Institution Press: Washington, 2007, p. 273-289
- Flinterman, C., en W. van Genugten, *Niet-staatelijke actoren en de rechten van de mens: gevestigde waarden, nieuwe wegen*, Boom Juridische Uitgevers: Den Haag, 2003
- Friedman, L.M., 'Legal Culture and Social Development', *Law and Society Review* (1969), 4, p. 29-44
- Fuller, C., 'Legal Anthropology: Legal Pluralism and Legal Thought', *Anthropology Today* (1994), 10, p. 9-12
- Gibson, J.L., 'The Contributions of Truth to Reconciliation: Lessons from South Africa', *Journal of Conflict Resolution* (2006), 50, p. 409-432
- Glasius, M., *The International Criminal Court: A global civil society achievement*, Routledge: Oxon/New York, 2006
- Glendon, M.A., *Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse*, The Free Press: New York, 1991
- Golooba-Mutebi, F., 'Collapse, war en reconstruction in Rwanda: an analytical narrative on state-making', Development Studies Institute, 2008
- Goodale, M., 'Toward a Critical Anthropology of Human Rights', *Current Anthropology* (2006), 47, 485-511
- Goodale, M., en S.E. Merry, *The Practice of Human Rights: Tracking Law between the Global and the Local*, Cambridge University Press: Cambridge, 2007
- Griffiths, A.M.O., *In the shadow of marriage: gender and justice in an African community*, University of Chicago Press: Chicago/Londen, 1997

- Griffiths, A., 'Legal Pluralism' (red.), *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law. Special issue: popular justice: conflict resolution within communities*; vol. 36, 2002, p. 159-214
- Hayner, P., *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions*, Routledge: Londen/New York, 2002
- Griffiths, J., 'What is legal pluralism?', *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* (1986), 24, p. 1-55
- Hoekema, A.J., *Rechtspluralisme en interlegaliteit*, Amsterdam University Press: Amsterdam, 2004
- Hoekema, A.J., 'Multicultural Conflicts and National Judges: A General Approach', *Law, Social Justice & Global Development* (2008), http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/ugd/2008_2/hoekema/hoekema.pdf
- Hoekema, A.J., en N.F. van Manen, 'Pluriformiteit, rechtsstaat en sociale cohesie', *Recht der Werkelijkheid* (1998), 1998, p. 29-66
- Hovil, L., en Z. Lomo, 'Whose justice? Perceptions of Uganda's Amnesty Act 2000: the potential for conflict resolution and long-term reconciliation', RLP, 2005
- Humphrey, M., *The Politics of Atrocity and Reconciliation: From Terror to Trauma*, Routledge: Londen, 2002
- Hurenkamp, M., en E. Tonkens, 'Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie', NICIS kenniscentrum grote steden, 2008
- IDEA, 'Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences', IDEA, 2008
- Ingelaere, B., '“Does the Truth Pass Across the Fire without Burning?” Transitional Justice and its Discontents in Rwanda's Gacaca Courts', Universiteit van Antwerpen, 2007
- International Commission on Intervention and State Sovereignty, 'The Responsibility to Protect', International Development Research Centre, 2001
- Isin, E.F., en B.S. Turner (red.), *Handbook on Citizenship Studies*, Sage Publications: Londen, 2002
- Isin, E.F., P. Nyers en B.S. Turner, *Citizenship between Past and Future*, Routledge: Abingdon, 2008
- Klabbers, J., 'Redemption Song? Human Rights Versus Community-Building in East Timor', *Leiden Journal of International Law* (2003), 16, p. 367-376
- Korey, W., *NGO's and the Universal Declaration of Human Rights: 'A Curious Grapevine'*, Palgrave MacMillan: New York, 2001
- Kritz, N.J. (red.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, U.S. Institute of Peace Press: Washington, 1995
- Krog, A., 'Country of my Skull: Guilt, Sorrow, and the Limits of Forgiveness', in: *New South Africa*, Times Books, New York, 2000
- Kuper, A., en J. Kuper, *The Social Science Encyclopedia*, Routledge: Londen, 1996
- Likosky, M., *Transnational Legal Processes: Globalisation and Power Disparities*, Cambridge University Press: Cambridge, 2002
- Linton, S., 'New approaches to international justice in Cambodia and East Timor', *IRRC* (2002), 84, p. 93-119

- Lomo, Z., *Why the International Criminal Court must withdraw Indictments against the Top LRA Leaders: A Legal Perspective*, Refugee Law Project – Makerere University, Kampala, 2006, vol. 2006, <http://www.refugeelawproject.org/papers/reports/whyICCSshouldwithdraw.pdf>
- Marchal, R., 'Justice et Réconciliation: ambiguïtés et impensés. Introduction au thème Justice Internationale et Réconciliation Nationale – ambiguïtés et débats', *Politique Africaine* (2003), p. 5-17
- McAdams, J. (red.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame Press: Notre Dame/Londen, 1997
- McAuliffe, P., 'East Timor's Community Reconciliation Process as a Model for Legal Pluralism in Criminal Justice', *Law, Social Justice & Global Development* (2008), 2, http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/lgd/2008_2/mcauliffe/mcauliffe.pdf
- Merry, S.E., 'Anthropology, Law, and Transnational Processes', *Annual Review of Anthropology* (1992), 21, p. 357-379
- Merry, S.E., 'Legal Pluralism', *Law and Society Review* (1988), 22, p. 869-896
- Merry, S.E., *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*, University of Chicago Press: Chicago, 2006
- Merry, S.E., 'Transnational Human Rights and Local Activism: Mapping the Middle', *American Anthropologist* (2006), 108, p. 38-51
- Merry, S.E., en R.A. Stern, 'The Female Inheritance Movement in Hong Kong: Theorizing the Global/Local Interface', *Current Anthropology* (2005), 46, p. 387-409
- Minow, M., en N. Rosenblum, *Breaking the Cycles of Hatred: Memory, Law, and Repair*, Princeton University Press: Princeton, 2003
- Nelken, D., 'Using the concept of legal culture', *Australian Journal of Legal Philosophy* 2004 [te verschijnen]
- Okello, M.C., *Building and Future on Peace and Justice*, Conference Paper, Nuremberg, 25-27 juni 2007 [ongepubliceerd]
- Oomen, B., 'Donor-driven justice and its discontents: the case of Rwanda', *Development & Change* (2005), 36, p. 887-910 (a)
- Oomen, B., *Chiefs in South Africa: Law, Power and Culture in the Post-Apartheid Era*, James Currey; University of KwaZulu-Natal Press & Palgrave, Oxford/Pietermaritzburg/New York, 2005 (b)
- Oomen, B., 'Justice Mechanisms and the Question of Legitimacy: The example of Rwanda's multi-layered justice mechanisms', in: K. Ambos, J. Large en M. Wierda (red.), *Building a Future on Peace and Justice Studies on Transitional Justice, Conflict Resolution and Development The Nuremberg Declaration on Peace and Justice*, Springer Law & Lit Verlag: Berlin, 2008, p. 175-202
- Oomen, B., en I. Marchand, 'Legal Cultures, Blurred Boundaries: the Case of Transitional Justice in Uganda', in: F. Bruinsma en D. Nelken (red.), *Explorations in Legal Cultures*, Special Issue Recht der Werkelijkheid, Reed Business: Den Haag, 2007, p. 161-183
- Pham, P., P. Vincken en E. Stover, 'When the War Ends: A Population-Based Survey on Attitudes about Peace, Justice, and Social Reconstruction in Northern Uganda', Human Rights Centre, Payson Centre en ICTJ, 2007

- Plunkett, M., 'Reestablishing the Rule of Law', in: G. Junne en W. Verkoren (red.), *Postconflict development: meeting new challenges*, Lynne Rienner Publishers: Boulder, Colorado, 2005, p. 73-98
- Rajagopal, B., *International Law from Below: Development, Social Movements and Third World Resistance*, Cambridge University Press: Cambridge, 2003
- Rawls, J., *The Law of Peoples; with The Idea of Public Reason Revisited*, Cambridge University Press: Cambridge, 1999
- Reydams, L., *Universal Jurisdiction: International and Municipal Legal Perspectives*, Oxford University Press: Oxford, 2003
- Reyntjens, F., 'Rwanda, ten years on: from genocide to dictatorship', *African Affairs* (2004), 103, p. 177-210
- Risse, T., S.C. Ropp en K.A. Sikkink, *The power of human rights: international norms and domestic change*, Cambridge University Press: Cambridge, 1999
- Robins, S., 'From 'Rights' to 'Ritual': AIDS Activism in South Africa', *American Anthropologist* (2006), 108, p. 312-323
- Robins, S., *From Revolution to Rights in South Africa*, UKZP: Durban, 2008
- Roht-Arriaza, N., en J. Marriezcurrena, *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice*, Cambridge University Press: Cambridge, 2006
- Rosenfeld, M., en H. Ruiz Fabri, 'Rethinking constitutionalism in an era of globalization and privatization', *International Journal of Constitutional Law* (2008), 6, p. 371-372
- Rossum, W. van, 'Gelet op de cultuur: Reflectie op de relevantie van culturele achtergronden van etnische minderheden in de Nederlandse rechtspraak', Raad voor de Rechtspraak, Den Haag, 2007
- Sarat, A., en T.R. Kearns, *Identities, Politics, and Rights*, Michigan University Press: Michigan, 1997
- Schabas, W.A., *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge University Press: Cambridge, 2007 [derde druk]
- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart, 'Betrekkelijke Betrokkenheid: Studies in Sociale Cohesie', SCP, 2008
- Shah, P., 'Legal Pluralism in Conflict: Coping with Cultural Diversity in Law', Glasshouse Press: Londen, 2005
- Shariff, F., *Law, Social Justice & Global Development: special issue on Legal Pluralism* 2008
- Somers, M.R., en C.N.J. Robert, 'Toward a New Sociology of Rights: A Genealogy of "Buried Bodies" of Citizenship and Human Rights', *Annual Review of Law and Social Science* (2008), p. 385-425
- Sousa Santos, B. de, en C.A. Rodriguez-Garavito, *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*, Cambridge University Press: Cambridge, 2005
- Spijkerboer, T., *Zeker weten: Inburgering en de fundamente van het Nederlandse Politieke Bestel*, SDU Uitgevers: Den Haag, 2007
- Stover, E., en H.M. Weinstein (red.), *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press: Cambridge, 2004
- Tamanaha, B., 'A Non-Essentialist Version of Legal Pluralism', *Journal of Law and Society* (2000), 27, p. 296-321
- Teitel, R.G., *Transitional Justice*, Oxford University Press: Oxford, 2000

- Teitel, R.G., 'Transitional Justice Genealogy', *Harvard Human Rights Journal* (2003), p. 69-94
- Teubner, G. (red.), *Global Law without a state*; Ashgate: Aldershot, 1997
- Tiemessen, A.E., 'After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda', *African Studies Quarterly* (2004), 8, p. 58-74
- Tönnies, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt, 1887
- Tönnies, F., *Community and Civil Society*, Cambridge University Press: Cambridge, 2001 (oorspr. ed. 1887)
- Turner, B.S., 'Outline of a theory of human rights', *Sociology* (1993), 27, p. 489-512
- UNDP, 'Cultural liberty in today's diverse world', United Nations Development Programme, 2004
- United Nations Security Council, 'The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies', 2004
- Uvin, P., 'The gacaca tribunals in Rwanda', in: D. Bloomfield, T. Barnes en L. Huyse (red.), *Reconciliation after Violent Conflict: A handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance: Stockholm, 2003, p. 116-129
- Uvin, P., en C. Mironko, 'Western and local approaches to justice in Rwanda', *Global Governance* (2003), 9, p. 219-231
- Veld, E. ter, en W. Witteveen, *Waarom wordt in de senaat niets gedaan?*, Wolf Legal Publishers: Nijmegen, 2003
- Vermeulen, B., *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap: Over verschuivende fundamente van het Nederlandse minderhedenrecht en - beleid* Sdu uitgevers: Den Haag, 2007
- Voorhoeve, J., *From War to the Rule of Law: Peace Building after Violent Conflicts*, Amsterdam University Press: Amsterdam, 2007
- Wassara, S.S., 'Traditional Mechanisms of Conflict Resolution in Southern Sudan', Berghof Foundation for Peace Support, 2007
- Watson, A., *Legal transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Athens/Londen, 1993
- Weber, M., *The Vocation Lectures: 'Science as a Vocation'; 'Politics as a Vocation'*, Hackett Publishing Company: Indianapolis/Cambridge, 2004 (oorspr. ed. 1965)
- Wellman, B., 'Little Boxes, Glocalization, and Networked Individualism', in: M. Tanabe, P. van den Besselaar en T. Ishida (red.), *Digital Cities II*, Lit Verlag: Berlijn, 2002, p. 11-25
- Wet, E. de, *The International Constitutional Order*, Vossiuspers, Amsterdam, 2005
- Dobbins, J.J., J.G. McGinn, K. Crane, S.G. Jones, R. Lal, A. Rathmell, R. Swanger en A. Timilsina (red.), *America's Role in Nation-Building: From Germany to Iraq*, Rand: Washington, 2003
- Wilder, L., 'Local Futures? From Denunciation to Revalorization of the Indigenous Other', in: G. Teubner (red.), *Global Law without a state*, Ashgate: Aldershot, 1997, p. 215-256
- Wilson, R., 'Reconciliation and Revenge in Post-Apartheid South Africa', *Current Anthropology* (2000), 41, p. 75-98
- Wilson, R.A., 'Human Rights, Culture & Context: An Introduction', in: R.A. Wilson (red.), *Human Rights, Culture & Context: Anthropological Perspectives*, Pluto Press: Chicago, 1997, p. 227

Wilson, R., *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apartheid State*, Cambridge University Press: Cambridge, 2001
Zartman, W. (red.), *Traditional Cures for Modern Conflicts, African Conflict 'Medicine'*, Lynne Rienner Publishers: Boulder, 2000